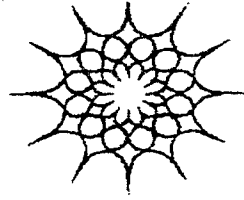

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

٤٢٩١٤

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

عنوان پژوهش

بررسی ویژگیهای ایزد اردویسور اناهید و ایزدashi

و جایگاه هر یک در ایران باستان

استاد راهنما

دکتر مهشید میر فخرایی

استاد مشاور

دکتر محمد تقی راشد محصل

نگارش

فرح رستمی گوهری

بهمن ۱۳۸۵

۲۶۹۸۴

اطلاعات مورد نیاز
شماره کار

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۱

تقدیم به آنان که:

شور آموختن را

در قلبها

و میل به کمال را

در جانها

جاودانه می کنند.

و تقدیم به منادی

"عشق و اندیشه"

"اندیشه و بیان"

سرکار خانم دکتر

میر فخرایی

سپاسگزاری

سپاس فراوان به درگاه خداوند بزرگ، که مرا سعادت لطف و همراهی خانواده‌ای خوب و مهربان را عطا فرمود تا از محضر استادانی بهره برم، که در طول این دو سال مرا آموختند.

خصوصاً از سرکار خانم دکتر مهشید میر فخرایی و آقای دکتر محمد تقی راشد محصل که همیشه با صبوری، دقت و مهربانی فراوان، مشوق و زینت بخش تلاشم بوده و همواره درس تلاش، صداقت و ایثار، را در ذهنم حک نمودند. و نیز سرکار خانم دکتر دربندی، که با برخورد مهربانانه خود امید بخش بودند و نیز دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری که در این مدت، از هیچ یاری و همراهی مضایقه نکردند.

از همگان منت دارم و سلامتی، شادکامی و بهروزشان را از ایزد منان خواستارم.

فرح رستمی

فهرست

۱	پیش گفتار
۲	پیشینه تحقیق
۳	مقدمه
۶	کلیات
۱۰	بخش اول : بررسی اردویسور آناهیتا در دوره های ایرانی باستان، ایرانی میانه و ایرانی نو
۱۱	I) دوره ایرانی باستان
۱۳	الف) آناهیتا در کتیبه های هخامنشی
۱۶	ب) اردویسور آناهیتا در اوستا
۲۰	۱- صفات و خصوصیات اردویسور آناهیتا:
۲۰	۱-۱: زیبایی
۲۲	۱-۲: مینوی بودن و علو مقام
۲۴	۱-۳: بزرگی و قدرتمندی
۲۵	۱-۴: الهه گردونه ران
۲۶	۲- خویشکارهای اردویسور آناهیتا
۲۶	۲-۱- به عنوان ایزد بانوی :
۲۶	۲-۱-۱- پالاینده و باروری

۲۷	۲-۱-۲- بخشنده ثروت و برکت
۲۷	۲-۱-۳- پیروزی بخش در نبرد با دشمنان
۲۷	۲-۱-۴- بخشنده امنیت
۲۸	۲-۲: به عنوان رودی مینوی ، پالاینده و حیات بخش
۲۹	۳- شرایط ستایش ایزد بانو آناهیتا :
۳۰	۳-۱: اسباب و لوازم ستایش
۳۴	۳-۲: زمان ستایش
۳۵	۳-۳: مکان ستایش
۳۷	۳-۴: ستایشگران :
۳۷	۳-۴-۱: کامروایان :
۳۸	الف) کامروایان قبل از زرتشت
۴۴	ب) کامروایان هم عصر با زرتشت
۴۶	۳-۴-۲: ناکامان :
۴۶	گروه اول : ناکامان قبل و هم عصر با زرتشت
۴۹	گروه دوم : محروم شدگان از ستایش ایزد بانو
۵۰	II - آناهیتا در دوره ایرانی میانه :
۵۰	۱- دوره اشکانیان
۵۲	۲- دوره ساسانیان
۵۸	۳- متون ایرانی میانه

۶۰	III- اردویسور آناهیتا در دوره ایرانی نو
۶۷	بخش دوم: بررسی اشی در دوره های ایرانی باستان ، ایرانی میانه و ایرانی نو
۶۸	I- اشی در دوره ایرانی باستان
۶۸	- اوستا
۷۲	۱- صفات و خصوصیات ایزد بانو اشی
۷۲	۱-۱) زیبایی
۷۳	۱-۲) بلند مرتبه گی
۷۴	۱-۳) گردونه ران
۷۴	۲- خویشکاری های اشی
۷۵	۲-۱) بخشنده خرد فطری
۷۵	۲-۲) بخشنده ثروت
۷۷	۲-۳) بخشنده شادمانی و قره نیک
۷۷	۲-۴) بخشنده قدرت و پیروزی در نبرد با دشمنان
۷۸	۲-۵) بخشنده باروری و خواهنده نسلی پاک
۸۰	۲-۶) حافظ امنیت ، آرامش و ثروت ملتها
۸۱	۳- شرایط ستایش ایزد بانو اشی
۸۱	۳-۱) اسباب و لوازم ستایش
۸۳	۳-۲) زمان و مکان ستایش
۸۴	۳-۳) ستایشگران

۸۵	گروه اول ، کامروایان :
۸۵	(۱) کامروایان قبل از زرتشت
۸۷	(۲) کامروایان هم عصر با زرتشت
۸۸	گروه دوم : ناکامان و محروم شدگان از ستایش ایزد بانو
۸۹	(II) اشی در دوره ایرانی میانه
۸۹	(۱) اشی در متون پهلوی
۹۱	(۲) اشی در سکه های کوشانی
۹۳	(III) اشی در دوره ایرانی نو
۹۵	یادداشت ها
۱۰۱	نمودار (۱)
۱۰۲	نمودار (۲)
۱۰۳	نتیجه
۱۰۶	کتابنامه فارسی
۱۰۷	کتابنامه لاتین

چکیده :

این پایان نامه به بررسی ویژگی های اردویسور آناهیتا و اشی، دو ایزد بانوی دین زرتشتی می پردازد و سعی دارد که نکات اشتراک و افتراق این دو را، که دو یشت مهم اوستا (یشت پنجم ، آبان و یشت هفدهم ، اشی / ارد) به آنها اختصاص یافته است ، به طور جداگانه مورد مطالعه قرار دهد. با بررسی محتوای این دو یشت برآنیم تا نقش این دو ایزد بانو و نیز خویشکاری ها ، تفاوت ها و شباهت های آنها را بیابیم و به فرضیه هایی دست یابیم که :

آیا ایزد بانو اردویسور آناهیتا از ایزد بانو اشی تاثیر پذیرفته است ؟

- آیا ایزد بانو اشی در سایه ایزد بانو اردویسور آناهیتا قرار گرفته است؟

- بنابر اسناد ، قدمت کدام یک بیشتر است ؟

به منظور تحقق این اهداف ، هر دو یشت به طور جداگانه از دیدگاه تطبیقی در زمینه های اسطوره ای ، فرهنگی ، تاریخی ، جغرافیایی و هنری بررسی شد. از متون میانه و سکه ها ، در دوره ایرانی میانه ، و منابع و کتابهایی که به این دو ایزدبانو در دوره ایرانی نو ، اشاره داشته اند، استفاده شده است . در ادامه ، مطالب در دو جدول تنظیم و در پایان به نتیجه گیری پرداخته است .

کوتاه نوشت ها

پ پور داوود

م میرفخرایی

آ آذرنوش

نشانه ها

[] افزایش واژه به متن

() توضیح درون متن

← مراجعه کنید به

* توضیح در یادداشت ها

پیشگفتار :

این پایان نامه به بررسی ویژگی های اردویسور آناهیتا و اشی دو ایزد بانوی دین زرتشتی می پردازد و سعی دارد که نکات اشتراک و افتراق این دو را که دو یشت مهم اوستا (یشت پنجم ، آبان و یشت هفدهم ، اشی / ارد) به آنها اختصاص یافته است ، به طور جداگانه مورد مطالعه قرار دهد. با بررسی محتوای این دو یشت برآنیم تا نقش این دو ایزد بانو و نیز خویشکاری ها ، تفاوت ها و شباهت های آنها را بیابیم و به فرضیه هایی دست یابیم که :

- آیا ایزد بانو اردویسور آناهیتا از ایزد بانو اشی تاثیر پذیرفته است ؟
- آیا ایزد بانو اشی در سایه ایزد بانو اردویسور آناهیتا قرار گرفته است؟
- بنابر اسناد ، قدمت کدام یک بیشتر است ؟

به منظور تحقق این اهداف ، هر دو یشت به طور جداگانه در زمینه های اسطوره ای ، فرهنگی ، تاریخی و جغرافیایی بررسی شد. از متون میانه و سکه ها در دوره ایرانی میانه و منابع و کتابهایی که به این دو ایزد بانو اشاره داشته اند ، در دوره ایرانی نو استفاده شده است . در دوره ایرانی باستان و در کتیبه های فارسی باستان کتاب کنت (kent) منبع اصلی بوده است و در مورد اوستا از ترجمه استاد پور داوود (با کوتاه نوشت پ) ، از این دو یشت سود برده است .

افزون بر این ، از برگردان فارسی و نیز تجزیه و تحلیل محتوایی «آبان یشت» در درس اوستای خانم دکتر میر فخرایی با کوتاه نوشت «م» و نیز از پایان نامه کارشناسی

ارشد خانم سمرا آذر نوش به راهنمایی خانم دکتر میر فخرایی با کوتاه‌نوشت «آ» برای «اردیشت» استفاده شده است.

پیشینه تحقیق :

در مورد این دو زن ایزد به طور جداگانه ، در منابع فارسی و لاتین اشاراتی شده است (← کتابنامه) ولی در این پژوهش، محتوای دو یشت متعلق به این دو، از دیدگاه تطبیقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و نکات اشتراک و افتراق، در دو جدول تنظیم و در پایان به نتیجه گیری پرداخته است .

مقدمه

هند و اروپائیان، بر اثر حوادثی که شاید عواملی چون کمبود غذا، مسکن، نامساعد بودن زمین و یا وضع طبیعی باشد، مسکن اولیه خود را در جنوب روسیه ترک گفتند و به طرف آسیای مرکزی روان شدند و از هند تا اروپا پراکنده شده و تقوی بر نژاد سامی و آسیائی به دست آوردند. دسته هایی که در هند و ایران مستقر شده و مسکن گزیدند، «هند و ایرانی» نام گرفتند که به طور کلی از لحاظ نژادی «آریایی» خوانده می شوند.

این آریایی ها در ابتدا دارای اشتراک در فرهنگ، زبان، آداب و رسوم و شیوه پرستش بودند. اما از آغاز مهاجرت دچار افتراق، پراکندگی و انشعاب گردیدند. بزرگترین انشعاب، بین دسته های ساکن در هندوستان و دسته های مستقر در فلات بود، اما با گذشت زمان، ایرانیان در ایران و هندیان در هندوستان سکونت کردند.

ایرانیان در آغاز، آنچه را که جریان طبیعی امور ایجاب می کرد، پذیرفتند. یعنی تمدن، فرهنگ و دیانت شان تحت تاثیر ملل و اقوام هم جوار و همسایه قرار گرفت ولی کم کم غالب شده و موفق شدند تا فرهنگ، دین و تمدنی آن چنان عالی پی افکنند که در جهان گسترده گردد.

شناخت فرهنگ بومی ایران، پیش از فرا رسیدن آریائیان، عمدتاً مرهون بین النهرین است. چون بسیاری از عناصر فرهنگی آسیای غربی در فرهنگ ایران، هم ریشه با

فرهنگ بین‌النهرین باستان است و این خود می‌تواند نتیجه فرهنگ مشترک بومی ایران و بین‌النهرین، و هم‌وam گیری بعدی از بین‌النهرین باشد. (پژوهشی در اساطیر ایران، ص. ۳۹۲).

در پهنه فرهنگی آسیای غربی، الهه مادر با شخصیت بسیار نیرومندش نه تنها در مرکز اساطیر وسیع قرار گرفته بود، بلکه موضوع اصلی آداب و آئین‌های جوامع مادر سالار این منطقه فرهنگی نیز بود. این الهه با نام‌های گوناگون در سراسر منطقه شناخته می‌شد از جمله پی‌نیکیر (*pinikir*)، کیریریشه (*kirirša*) و پرتی (*parti*) که نام‌های الهه واحدی در بخش‌های مختلف عیلام بود. او دقیقاً «بزرگ مادر خدایان» خوانده می‌شد. در بین‌النهرین «ایشتر»، «الهه بزرگ» بود که برابر «عشتروث» در سوریه، شام و ادبیات توراتی است. این الهه آب و باروری، در اعصار پدر سالار بعدی، از مقام خود تنزل نموده و «همسر» خدای بزرگ آشور گردید.

اما در هزاره دوم پ. م. همین الهه به شکل جدیدی با نام‌های هند و اروپایی ظاهر می‌شود. سرسوتی در هند، آناهیتا در ایران، آفرودیت در یونان معرف این تحول نامهاست. گرچه در دوران پدر سالاری، الهه بزرگ در راس خدایان تنزل کرده و مقامی فروتر و درجه دوم می‌یابد. اما خویشکارهای او همچنان پای برجاست. سرسوتی در سند و آناهیتا در ایران، از خویشکارهای بزرگی چون جنگاوری، ازدواج و باروری برخوردارند. آناهیتا بارور کننده زهدانهاست. او دشمن پیروزمند دیوان، جادوان و پریهاست. شهریاری می‌بخشد، یاور انسان‌هاست، بخشنده فراست. به اهورا مزدا یاری می‌رساند، تا زرتشت مقدس را به راه دین بکشاند، حامی مومنان، و دشمن

دیو پرستان است . در کتیبه های اردشیر دوم هخامنشی ، نام او همراه اهورامزدا و مهر، تثلیثی نیرومند را که حافظ سلطنت و آثار سلطنتی اند، می سازند.

در مجموع باید گفت، پرستش چنین الهه ای در ادوار کهن پیش از تاریخ در آسیای غربی، به عصری که به الهه جهانی باور داشتند ، بر می گردد که همزمان با آغاز کشاورزی در آسیای غربی و تسلط زن بر آن جامعه است . (پژوهشی در اساطیر ایران، صص. ۳۹۵-۳۹۶).

اردویسورآناهیتا مانند سَرَسوتی سخت مردم وار گشته است هم به عنوان دوشیزه ای زیبا ، برومند ، خوش اندام ، ... و هم به عنوان رود اَرِدوی ، آبی زورمند و بزرگ. لقب او «آناهیتا» به معنای «پاکیزه» است . اما اساطیر پیرامون سَرَسوتی و آناهیتا، هر دو ملهم و متأثر از فرهنگ و اساطیر آسیای غربی، در پیرامون الهه آب، که ایشتر بین النهرینی، معروفترین نمونه آن است، به نظر می رسد و بیانگر تاثیر فرهنگ آسیای غربی، بر فرهنگ هند و ایرانی است . علاوه بر خویشکاری هایی که در ایشتر و این دو الهه مشترک است ، دارای هفت خواهر بودن و خود هفت تو بودن سَرَسوتی، بوی فرهنگ آسیای غربی دارد . (پژوهشی در اساطیر ایران ، صص. ۳۷۰-۴۸۰)

کلیات :

ادبیات اوستایی :

زبان اوستایی یکی از زبان های باستانی شعبه هند و ایرانی است که به خانواده هند و اروپایی تعلق دارد و از زبان های مکتوب هند و اروپایی محسوب می شود . مهمترین منبع آگاهی ما از دین ایران باستان، مجموعه متون مقدسی بنام اوستاست که مجموعه ای یک دست نیست و در دوره های مختلف تاریخی تدوین یافته است . آنچه بازمانده سخنان خود زرتشت است ، «گاهان» نام دارد و به زبان شعر است.

به زبانی که در متن های اوستایی به کار رفته است اوستایی و خط آن نیز ، «خط اوستایی» یا «دین دبیری» (= خط کتاب دین) گفته می شود. واژه اوستا ، یعنی نامی که بر کتاب دینی زرتشتیان اطلاق شده ، در خود اوستا به کار نرفته است و برگرفته از متن های دوره ساسانی است . (درآمدی بر دستور زبان اوستایی، ص. ۱۲۰ - ۱۳۰)

کتاب اوستا در قدیم بسیار بزرگ بود و طبق روایات اسلامی و زرتشتی ، بر روی دوازده هزار پوست گاو نوشته شده بود که به دست اسکندر سوزانده شد و آنچه امروزه در دست است ۱/۴ آن است . سرودها ، افسانه ها و آئین های مذهبی ای که مضمون اوستا را می سازند نخستین بار به گونه تحریف شده در قرن های آغازین میلادی ، احتمالاً در عهد بلاش اول اشکانی و دوران اردشیر بابکان ساسانی و پسرش شاپور به وسیله تنسر و آذریاد مهر اسپندان به زبانی که در آن زمان «مرده» محسوب می شد و فقط در آداب و رسوم مذهبی بکار برده می شد (زبان اوستایی)، جمع آوری شده است . (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، صص. ۶۵-۷۱)

اوستای روزگار ساسانیان به موجب آنچه که از کتاب دینکرد برمی‌آید شامل ۲۱ باب (نسک) بوده است اوستای کنونی را به پنج بخش تقسیم می‌کنند: یسناها، ویسپرد، وندیداد، خرده اوستا و یشتها.

۱- یسنا، یسنا (*yasna-*) به معنی "پرستش، نیایش و جشن" است. کتاب یسنا، مشتمل بر سروده‌ها و دعاهای دینی ست و شامل ۷۲ فصل است که ۱۷ فصل آن گاهان است و کهن‌ترین بخش اوستاست که اکثر دانشمندان متفق‌القولند که اثر خود زرتشت، یا به نظر بعضی از آنها، اثر نخستین شاگردان اوست است.

۲- ویسپرد: مجموعه‌ای از ملحقات یسنا ست و در مراسم دینی بدون یسنا سروده نمی‌شود. هر فصل از این کتاب را در نسخه‌های مختلف، به ۲۷، ۲۵، یا ۳۲ کرده تقسیم کرده‌اند.

۳- وندیداد (*vī-daēva - dāta =*) به معنی «قانون جدا از دیو» می‌باشد که هر فصل آن «فرگرد» خوانده می‌شود. وندیداد شامل ۲۲ فرگرد است. مطالب وندیداد درباره آفرینش، جهان‌شناسی، قوانین، فرائض و آداب دینی ست.

۴- خرده اوستا: خرده اوستا، به معنی «اوستای کوچک» که در زمان شاپور دوم ساسانی تألیف شده است. این کتاب شامل قطعاتی است که از قسمت‌های دیگر اوستا استخراج و در آنها تصرفاتی کرده‌اند و قطعات بزرگ دیگری که به زبان اوستایی نیست بلکه به «پازند» است و این مجموعه مشتمل بر نمازها و دعاهایی ست که در مراسم دینی سالانه، اوقات روز، جشنهای مذهبی هنگام انجام دادن آداب خاص دین، خوانده می‌شده است (تاریخ زبان فارسی، ص ۲۱۷).

۵- یشتها: یشت (*yašti*) و یسن، هر دو از ریشه (*yaz* -) به معنی «ستایش و نیایش کردن» است. در اوستای کنونی بیست و یک یشت وجود دارد که موضوع آنها ستایش آفریدگار و امشاسپندان و ایزدان است. یشتها با تعبیرات شاعرانه سروده شده است و مضامین آنها عبارت از سنت‌هایی است که در زمان بسیار کهن، پشت به پشت، بین ایرانیان گردیده و قدمت برخی از آنها به عهد آریایی یا هند و ایرانی می‌رسد و نظایر آن در وید برهمنان هم موجود است. یشتها بعد از گاهان و هفت‌ها، قدیم‌ترین بخش اوستاست.

یشت‌های ۱ تا ۴ و ۱۲ و ۱۸ و ۲۰ به بعد در زمان نسبتاً متاخری تألیف شده‌اند، گرچه بعضی از آنها مطالب بسیار قدیمی تری را در بردارند. از میان آنها، آبان (۵)، تیشتر (۸)، مهر (۱۰) فروردین (۱۳)، ارد (۱۷)، زامیاد (۱۹)، جزو یشت‌های بزرگ محسوب می‌شوند اما از نظر سبک، یسنا ۹ (هوم)، ۵۷ (یشت ۱۱) (سروش)، مشخصات «یشت‌های بزرگ» را دارند و نیز درواسپ (۱۹)، بهرام (۱۴) و ای / وایو (۱۵)، دین (۱۶)، در مواردی مشخصات «یشت‌های بزرگ» را دارا هستند. اما از نظر شکل ظاهر، گاهی مطالب ناقص به نظر می‌رسند که احتمالاً، بازسازی شده قطعات یشت‌های اصلی، همراه با اضافاتی از متون دیگر هستند (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، صص. ۴۴-۴۵)

وزن یشتها:

به دلیل تلفیق اعتقادات پیش زرتشتی و زرتشتی مضمون دو گونه اشعار در یشتها نمود می‌کند. یکی، اشعاری که در آنها از اعمال ایزدان و قهرمانان و شاهان اساطیری با

زبانی شاعرانه سخن رفته و در آنها صور خیال و تشبیهات شاعرانه به کار گرفته شده است و دیگری، اشعاری که مشتمل بر دعاها و انکار دینی ست و درون‌مایه زرتشتی دارد. در نوع اول، ابیات هشت‌هجایی بوده و در نوع دوم، به ابیات هفت و نه هجایی بر می‌خوریم. در بخش‌های متأخر ییشت‌های قدیمی نیز به ابیات غیر هشت هجایی بر می‌خوریم مطالعه دقیق در ییشتها و اشعار فارسی میانه و پارتی، موید این مطلب است که، وزن ییشتها بر اساس تکیه بوده است. (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، ص. ۶۰)

بخش اول :

بررسی اردویسور آناهیتا در:

I. دوره ایرانی باستان

۱- اوستا

۲- کتیبه های هخامنشی

II. دوره ایرانی میانه

۱- متون پهلوی

۲- سکه ها

III. دوره ایرانی نو